

הבדלים פסיכולוגיים בין פולנים ליהודים בתקופת המלחמה: מבט

מורשה הכבושה

ברברה אנגלקינג-בוני

זה לא כבר ערכתי דיון נרחב עם תלמידי בסוגיית היחסים בין פולנים ליהודים בזמן מלחמת העולם השנייה. הדיון עמד בסימן בקשת המחילה הפומבית של האפיפיור יוחנן פאולוס השני על פשעי הכנסייה הנוצרית, בכללם פשעים כנגד היהודים. הדיון הסוער עסק במצילים ובמלשינים גם יחד, באשמה מוסרית ומטאפורית, באחריותם של עדי הראייה. לאחר דיון ארוך העלו הסטודנטים את השאלה הבאה: בסופו של דבר, מה היה יחסם של הפולנים ליהודים במהלך המלחמה – טוב או רע, הוגן או בלתי הוגן?

שאלה זו מבקשת תשובות פשוטות על סוגיות קשות; למעשה תשובות בלתי אפשריות. בזמן היא מעידה מה רבה המבוכה בקרב הפולנים אפילו כיום כאשר הם מתבקשים להידרש ליחסם ולעמדותיהם כלפי היהודים במהלך המלחמה. ברצוני לסקור עמדות אלו תוך התמקדות בהיבטים הפסיכולוגיים שלהן. תחום הפסיכולוגיה, ובמיוחד הפסיכולוגיה הקולקטיבית, הוא שדה ספקולטיבי וסובייקטיבי. היסטוריונים לא ימצאו כאן כל עובדות מוצקות, פרט לדיווחים על החוויה הרגשית של אלו שהתנסו בה.

ברצוני להעלות הבחנות אחדות אשר להבדלים שנתגלו בחוויה הפסיכולוגית בין פולנים ליהודים במהלך המלחמה. נקודת המבט שלי היא זו של הכלואים בגטו.

לפני המלחמה היוו היהודים 30% מאוכלוסיית ורשה. הקהילה היהודית הייתה מגוונת מאוד מבחינת הזהות הלאומית, המעמד החברתי, היחס לדת וההשקפות הפוליטיות. חרף מספרם הרב של יהודים בעלי מקצוע, של יהודים מן המעמד הבינוני-גבוה ושל יהודים מתבוללים בוורשה, כוננו הפולנים והיהודים שתי קהילות נבדלות. קשה היה לגשר על המחסומים ועל הפערים החברתיים בין פולנים ליהודים, ואלו יצרו תחושות של ניכור ושל ריחוק בשני המחנות. האנטישמיות הגוברת, הפרסומים האגרסיביים בעיתונות, הקבוצות האנטי-יהודיות, שיעורם הגבוה של היהודים באוניברסיטאות – כל הגורמים הללו תרמו, מצד אחד, לפופולריות הגוברת של הרעיונות הציוניים, ולעלייתם של רעיונות שמאלניים מן הצד האחר. למרות רצונם הטוב של אנשים רבים משני הצדדים, הפער בין המחנות הלך והעמיק, והעימותים הפכו לקשים ולחריפים יותר.

רגיעה מסוימת במתח שבין פולנים ליהודים התרחשה זמן קצר לפני פרוץ המלחמה ונמשכה כל חודש ספטמבר 1939. לנוכח האויב המשותף נדחקו חילוקי הדעות אל מאחורי הקלעים; תושבי ורשה – פולנים ויהודים – חפרו יחדיו שוחות, כיבו בצוותא שרפות שגרמו הפצצות האויב הגרמני והגנו על העיר.

אולם עד מהרה התברר כי התחושה שהם חולקים גורל משותף הייתה קצרת ימים ומתעתעת. מקורות מגוונים – פולניים ויהודיים – מדווחים על כך. בתקופה שלפני פרוץ המלחמה ובראשית מעשי האיבה נחלשה האנטישמיות. האיום מצד אויב משותף וחווית המלחמה המשותפת קירבה את הפולנים ליהודים. אולם האידייליה לא ארכה זמן רב. עד מהרה עוררה שוב התעמולה הנאצית הארסית את האנטישמיות הטבועה באוכלוסייה.

כולנו מכירים את מערכת החוקים האנטי-יהודיים שחוקקו הגרמנים מייד עם כיבוש פולין. תקנות אלו היו שונות ומגוונות: החל בצווים שנועדו לכלל היהודים, דוגמת הצו לענוד סרטי זרוע או האיסור על כניסה לגן הסקי (Ogród Saski), ועד לצווים שכוונו כנגד קבוצות חברתיות מסוימות, כגון האיסור על רכישת בולים על ידי אספני בולים יהודים. היוזמה הגרמנית הזדונית לרדוף את הקהילה היהודית עד חורמה הבהירה עד מהרה לשני הצדדים כי פולנים ויהודים יזכו ליחס שונה מצד הכובש.

גורלותיהם של פולנים ויהודים במהלך המלחמה היו שונים בתכלית השינוי. אף ששני העמים נרדפו על ידי הגרמנים והיו נתונים תחת איום יומיומי, הרי מתחילת המלחמה לא היה כל ספק כי הגרמנים מתכוונים לטפל ביהודים ובפולנים בדרכים שונות. ברצוני להתמקד לא בעובדות האובייקטיביות הנוגעות לתוכניות הנאצים לגבי היהודים והפולנים, אלא בהשלכות הרגשיות והפסיכולוגיות הסובייקטיביות השונות על חיי היומיום של פולנים ושל יהודים.

עבור הפולנים, ברמת התת מודע הקיבוצי, היה לכיבוש היבט דואלי: עימות בין הפולנים לבין הגרמנים. הגרמנים היו בבחינת קוטב התייחסות שלילי להתנהגות הפולנים במהלך המלחמה ולאופן שבו פורשה מאוחר יותר. גישה זו כלפי הגרמנים – המוכרת היטב בהיסטוריה הפולנית – היא שהתוותה את עקרונות המוסר, הפטריוטיות וההגינות של הפולנים.

תולדות מלחמת העולם השנייה בפולין עודן בבחינת היסטוריה הנוגעת לפולנים ולגרמנים (וגם לרוסים, אבל זה כבר סיפור אחר). תפיסה זו של המלחמה היא פועל יוצא של מאות שנות שכנות עם גרמניה, של חלוקת פולין ושל הסטריאוטיפ של הגרמנים כאויבים, המושרש עמוקות בקרב הפולנים. חוויות המלחמה של הפולנים במהלך מלחמת העולם השנייה הוסיפו נדבך רב חשיבות ועומק לעימות עתיק יומין זה. מנקודת מבט זו – שראתה במלחמה עניין שבין הפולנים לגרמנים – סוגיית היהודים הייתה עבור הפולנים עניין שולי, כיוון שמעיניהם היו נתונים למאבקם שלהם בגרמנים.

מנקודת מבטם של היהודים היה המצב שונה. עבורם חוויית המלחמה לא הייתה דואלית, אלא משולשת: מצב של עימות בינם לבין הפולנים ולבין הגרמנים. במידה רבה שררו יחסי תלות בין היהודים לפולנים; אך התלות שפיתחו היהודים בפולנים הייתה רבה יותר מזאת ששררה בין הפולנים ליהודים. מצב היהודים הושפע מיחס הקבלה או השנאה שהפגינו הפולנים כלפיהם. היחסים היו, אם כן, בלתי סימטריים.

הפולנים לא נזקקו ליהודים כדי ללחום את מלחמתם בגרמנים. לעומת זאת, היהודים – אם ביקשו לנסות להימלט ממוות בידי הגרמנים – לא יכלו להסתדר ללא עזרת הפולנים. הם היו תלויים בנדיבות, בחמלה, בהגינות, באומץ הלב, בשנאה, באדישות או בתאוות הבצע של פולנים יחידים. למצבם בתקופת המלחמה היו שתי נקודות התייחסות חיצוניות: הפולנים והגרמנים, בעוד שלמצבם של הפולנים הייתה רק נקודת התייחסות אחת: הגרמנים.

האימה שהשליטו הנאצים, המעצרים ברחובות לצורך עבודות כפייה, מעשי הזוועה האנטישמיים ברחובות בהשתתפות פולנים – במיוחד אלו שנערכו באביב 1940 – גרמו ליהודים לחוש מאוימים ולחשוש לעזוב את בתיהם. הם מצאו את עצמם כלואים בגטו מנטלי בטרם נכלאו בגטאות של ממש.

דומה שהאגרסיביות הפולנית כלפי היהודים הכאיבה ליהודים מבחינה רגשית יותר מאשר הטרור הגרמני. היחסים בינם לבין הגרמנים היו ברורים. קרי, יחסים בין אויבים: מנצח ומנוצח, הכוח הכובש והקהילה הנכבשת. היהודים לא ציפו מן הגרמנים למאומה, אלא לרדיפות, להטרדות ולאיומים. בפולנים, לעומת זאת, רצו לראות חברים, אחים למולדת, שיתאחדו עמם כנגד הדיכוי המשותף. היהודים סברו כי הם והפולנים מצויים באותו צד של המתרס, וציפו לאמפתיה ולסולידריות מצדם. לפיכך, דומה שגילויי האגרסיה והאנטישמיות – ואפילו האדישות המצמררת – אשר העידו כי אין כל שיתוף פעולה של ממש בין הפולנים לבינם, היו כואבים יותר עבור היהודים.

חלק מן היהודים, לכל הפחות בשלבים הראשונים, קיבל את הקמת הגטו בתחושת הקלה מסוימת. אולם עד מהרה ניפצה שגרת היום הקשה בגטו את כל האשליות. החיים בגטו היו בבחינת סבל מתמשך – לא רק סבל פיזי, אלא גם סבל רוחני ומוסרי. הגטו היה עולם נפרד, שחויית החיים בו הייתה ייחודית ובלתי מובנת לאנשים מן החוץ. ככל שחלף הזמן היו היהודים בגטו רעבים ובודדים יותר ויותר. הפולנים נמצאו מצדה האחר של החומה, אולם פער זה היה בלתי ניתן לגישור. הגבול שבין הצד הארי לבין הגטו נדמה כחיץ שבין שני עולמות שונים.

הסביבה הפיזית תרמה להעמקת הפער הפסיכולוגי ששרר ביניהם. היהודים בגטו חשו ריחוק עצום בין הגטו לבין שאר חלקי ורשה. הם יכלו לראותם, אך לא יכלו להגיע אליהם. עמנואל רינגלבלום ציין: "ברחוב פז'בייג (Przebieg) הוקם גשר מעץ. הוא מספק תצפית על נהר הוויסלה... היהודים רבים עומדים שם במשך כל היום, וצופים לעבר העולם החופשי". אחת מניצולות הגטו תיארה באוזני את רשמיה בעת שעזבה את הגטו אל הצד הארי: "ב-6 במרס 1943 עברנו דרך תעלות הביוב לצד הארי. הלכתי ברחוב והכול היה נורמלי. הנורמליות – זה היה הרושם הראשון שלי. הייתי המומה. חשבתי שאני אדם חופשי. בגטו, כשהתבוננתי

מבעד לחלון באנשים שבצד הארי, חשבתי שהם ודאי מאושרים. זו נקודת מבטו של אסיר...".

המרחק הפסיכולוגי בין הגטו לבין שאר חלקי ורשה הלך והתעצם עם הזמן. הוא הורגש ביתר שאת במהלך המשלוחים הגדולים. בימי קיץ 1942, כאשר תושבי ורשה בילו את זמנם הפנוי בשיזוף וברחצה בנהר הוויסלה, נשלחו שכניהם שמצדה האחר של החומה אל תאי הגזים בטרבלינקה.

כך תיארה את תחושת הריחוק שחשה אחת מתושבות הגטו: "...עמדנו בחלון, או למעשה מאחורי חרך הירי של החלון, כי הם ירו בחלונות, והסתכלנו בהם [במגורשים שנתפסו] מובלים. הם צעדו וצעדו, נושאים מנשאי תינוקות וכל מיני אביזרים משונים, כובעים ומעילים, סירים או קערות, והם המשיכו ללכת. צעדו שם זקנים בעלי זקנים אפורים, וילדים קטנים, ונשים בשמלות קיציות ובמעילים, ונשים במעילים עליונים קלים - כולם נושאים חבילות וצרורות למסע הארוך הזה. ה- 30 ביולי היה יום חם במיוחד והייתה דממה באוויר, כי לא נשבה רוח, והאוויר עמד. [...] מאחד הבתים בצדו האחר של הרחוב יצאה אל המרפסת אשה בשמלה פרחונית והחלה להשקות את העציצים. סביר להניח שראתה את המצעד, אך היא המשיכה בעיסוקיה..."

אתמקד עתה בדילמה שעוררה ההחלטה לברוח מן הגטו. החיים בצד הארי היו חיי הסתתרות ומחבוא בקרב פולנים אוהדים מפני פולנים עוינים.

ההחלטה לעזוב את הגטו הייתה קשה. סטפן ארנסט תיאר את הדילמה ביומנו: האם לחפש גאולה ב"צד הארי" או להישאר בגטו ולבנות שם בונקרים: "קיימת דילמה: כאן או שם? האם עלינו לבנות מקלטים כאן, מקומות מחבוא, ובהם די מצרכים לשבועות מספר, או שמא עלינו לעבור לצדה האחר של החומה? זו בעיה שאין לה פתרון. שם, בצדה האחר של החומה, אתה זקוק לכסף - לכסף או לחברים. בצד הזה, צעד אחד שגוי, שמץ של סחטנות, עלול להפיל את התכנון הקפדני להסתתרות בת שבועות או חודשים. שלא לדבר על נסיבות דרמטיות יותר ועל כל הקשיים האדירים הנוגעים 'להתארגנות'".

הסתתרות בצד הארי הייתה מעבר ליכולתם של מרבית היהודים. אלו שביקשו לחיות בקרב הפולנים היו צריכים לעמוד, לכל הפחות, באחד (ורצוי באחדים) מן התנאים האלה: מראה "טוב" (כלומר לא יהודי), כסף, מסמכים מזויפים, ידיעת פולנית שוטפת, וחשוב מכול: מכרים פולנים וקשרים בקרב הפולנים.

תנאים אלו צמצמו בהכרח את מספר האנשים שהיו בעלי סיכויי הישרדות מחוץ לגטו. עזיבת הגטו לא הייתה קשה כל כך מבחינה טכנית כשם שהייתה קשה מבחינה פסיכולוגית. פירוש ההחלטה לעזוב את הגטו היה להיפרד מן המשפחה, להסתיר את זהותך, לחיות באי ודאות אשר לגורלך, לחיות במתח תמידי ובערנות מתמדת, להיות חשוף לחשדנות, לסחיטה

ולהסגרה לידי הגרמנים. עזיבת הגטו הצריכה נחישות ואומץ. אולם הדבר החשוב מכול היה שיהיה לך לאן ללכת. שערי הגטו שרצו מלשינים שחיפשו קורבנות בין העוזבים. איטה דיאמנט מתארת את דרכה מן הגטו ברחוב טלומצקה (Tłomackie) סמוך ללשנו (Leszno) אל תחנת הרכבת המרכזית בשדרות ירושלים (Aleje Jerozolimskie) במרחק של כקילומטר: "כאשר עשינו את שלושת הצעדים הראשונים בצדו האחר של הגטו, הותקפנו על ידי נחיל ילדים סחטנים. לא היה לי שמץ של מושג שדבר מעין זה עלול לקרות לי בצד האחר. הם התחילו לרדוף אחרינו [...] לדרוש כסף. כמובן לא לבשנו את סרטי השרוול. בהתחלה חשבתי: ניתן קצת לזה וקצת לזה, והם יעזבו אותנו במנוחה, אבל הם יצרו ממש נחיל. כשאחד מהם עזב – הוא שלח אחר במקומו; וכשהאחר עזב – הוא שלח שלישי, וכך הלאה. בסופו של דבר הבנתי שזה לא ילך ושלא נצליח. [...] נכנסנו לכרכרה. זה לא ייאמן כמה כסף היינו צריכים לשלם בשביל כל זה. נסענו בכרכרה, ופתאום – לצדנו – הופיע בחור על אופניים, ואחריו - שני ושלישי. כל אחד מהם הושיט את ידו, ולא הייתה לך ברירה אלא לתת משהו לכל אחד. לא יכולנו לגרום להם להסתלק [...] בקיצור: כשעלינו [לרכבת] – לא נשאר לנו לא כסף, לא טבעות, לא שעונים ואף לא נעליים. נותרנו חסרי כול".

המלשינים היו עוקבים אחר קורבנותיהם, סוחטים אותם פעמים מספר, תובעים תשלום קבוע "עבור שתיקתם". לא אחת היו אנשים שחיפשו מפלט בצד הארי חוזרים לגטו לאחר שכל רכושם נגזל מהם.

היו גם אנשים שלא הייתה להם כל כוונה לעזוב את הגטו, אף שמבחינתם היה הדבר אפשרי. הייתה להם חזות "טובה", כסף וחברים, אך הם החליטו שלא לחפש עזרה מעבר לחומה. היו אלה בעיקר פעילי ארגוני המחתרת, חברי הארגון היהודי הלוחם, שערכו הכנות למרד וביקשו להישאר בגטו. היו גם "אזרחים" אשר בדומה לפעילי המחתרת קשרו את גורלם בגורל עמם, ועבורם ההישארות בגטו הייתה שאלה של סולידריות. אחרים לא שקלו כלל הסתתרות בקרב גויים מסיבות דתיות; הם סברו כי גם אל מול המוות אין להפר את מצוות הדת. ברכה קרווסר כתבה: "כאשר החלו המשלוחים הלך אבי לשאול בעצת הרב. רבי שפירו אמר לו: 'שלח את הילדים לצד הארי, זהו הדבר החשוב מכול – אולי אחד מכם ישרוד'. אבי חילק בינינו תכשיטים ואמר: 'ילדים, רצון השם הוא שתעשה כל שביכולתך להציל את ילדיך. בבית מעולם לא אכלתם אוכל שאינו כשר, מעולם לא הרשיתי לכם לעשות זאת, אך עתה עליכם לנהוג כך כדי להציל את נפשותיכם ולשרוד על מנת שתוכלו לספר לאנשים מה עבר עלינו בגטו".

חלק מן האנשים לא רצו לעזוב את הגטו משום שלא רצו להציל רק את עצמם ולהותיר מאחור את משפחותיהם. רבים לא רצו להיפרד מילדיהם, מהוריהם המבוגרים או מבני זוגם. הם רצו להישאר לצדם אף שהיו מודעים לגורל שצופן להם העתיד. היו גם כאלו שפשוט הותשו מן השנתיים שעשו בגטו ומכל מה שראו וחוו. לא היו בהם לא כוח ולא אנרגיה, ולא עמדו להם עוד הכוחות לפעול להצלת נפשם. היו שלא רצו להפוך אתגר מוסרי עבור אחרים.

הם לא יכלו לעמוד בפני אדם אחר ולומר לו: הצל אותי אף שאתה מפחד. הצל אותי כי חיי שווים לא פחות מחייך.

כסיכום ברצוני להעלות כמה הרהורים. דומה כי יש חשיבות לכך שבמהלך המלחמה הייתה הסכמה בקרב החברה הפולנית לפעילויות מחתרטיות, להפעלת מסגרות חינוך בסתר, ולצורות שונות של לחימה בגרמנים. אולם לא ניתן אישור חברתי להסתרת יהודים. היהודים הוצאו אל מחוץ לתחום אחריותם המוסרית של הפולנים. הם הודרו מן העולם המושתת על עקרונות אחווה מחייבים. הפולנים הרבים שאכן הצילו יהודים בעודם מסכנים את עצמם עשו כן חרף האדישות הכללית לגורל היהודים ששררה בקרב מרבית הפולנים.

היהודים חששו מן הפולנים. אני סבורה שגם הפולנים פחדו מן היהודים, אם כי במובן שונה, ועודם מפחדים מהם. הפולנים היו עדי ראייה לשואה. היה זה מצב חריג ויוצא דופן עבורם. רק אנשים מעטים בימי חייהם, רק עמים מעטים יחוו אי פעם מצב של עמידה מול הרוע המוחלט. זה מצב בלתי נתפס, בלתי נסבל. עם זאת, זה מצב המגלם בחובו הזדמנות. הזדמנות עבור אנשים לגלות את האמת על עצמם. הזדמנות לבחור: האם להיות אציל נפש או אדם המאבד את צלם האלוהים. לרוב אין אלו בחירות מודעות.

בתקופת המלחמה וההשמדה קרה שיהודים בודדים הופיעו לעתים כפרטים בתחום ראייתם והתייחסותם של פולנים, כאנשים נבדלים מן ההמון האנונימי. במקרים כאלה, נוכחותם תבעה דבר מה מהפולנים. אותם אנשים שהופיעו לפתע עיפים ורעבים יכלו להיות שכנים משכבר הימים, מכרים או זרים מוחלטים. דומני שמכך בדיוק פחדו הפולנים. הם פחדו שיצטרכו לעשות דבר מה עם אותה נוכחות יהודית אישית ופתאומית, שיצטרכו להתייחס בדרך כלשהי לאותו פרט הזקוק לעזרה. הם חששו שיצטרכו לקבל החלטה שלא רצו בה ולא היו מסוגלים לקבל.

אני סבורה כי הפולנים עדיין חוששים מן היהודים. הם חוששים מהיעדרם הדומם, המהווה מעין אצבע מאשימה. יהודים נעדרים אף הם תובעים דבר מה מאתנו. הם תובעים את התייחסותנו לסבלם. הם תובעים את זיכרונו. הם נותנים לנו – הפולנים – הזדמנות. כולי תקווה שאנו הפולנים – אף כי נכשלנו בכך עד עתה – ננצל את ההזדמנות לדון במשמעויות של היותנו עדי ראייה לרוע, ובאחריות שהדבר מטיל על כתפנו.

כיום היהודים אינם זקוקים עוד לפולנים. יש להם מדינה עצמאית משלהם. ההיסטוריה שלהם עברה למקום אחר. אך ההיסטוריה הפולנית נמשכת באותו מקום שבו התרחשה השואה. כיום אנו, הפולנים, זקוקים ליהודים. אנו זקוקים להם כדי להיטיב ולהבין את עברנו, את הזהות ואת המסורת הנוצרית שלנו, את חוויותינו שלנו. אנו זקוקים להם כדי לקבל, סוף סוף, את השואה, לא רק כעובדה בהיסטוריה היהודית, אלא כחוויה חשובה מאין כמוה השייכת גם לתולדות פולין.

מקור: בשביל הזיכרון, 39, 2000, ע"מ 4-9.